

STARE CRKVE NA ZADARSKIM OTOCIMA

Uvod

U prethodnih smo nekoliko nastavaka govorili o starokršćanskim, predromaničkim i ranoromaničkim crkvama u gradu Zadru. Međutim takvih crkava ima mnogo i na zadarskim otocima, kao uostalom i u zadarskom zaleđu. Tragovi brojnih crkava na otocima koji gravitiraju Zadru, za razliku od otoka nadomak Šibenika, svjedoče o njihovoj dobroj naseljenosti tijekom antike i ranoga srednjeg vijeka.

Posebna je zanimljivost što se tragovi tih crkava pronalaze na gotovo svim danas naseljenim otocima. Također relativno velik broj predromaničkih crkava govori i o vrlo brzom naseljavanju tih otoka novopridošlim slavenskim stanovništvom.

ANCIENT CHURCHES ON ZADAR ISLANDS

All known ancient churches situated on many islands belonging to the Zadar archipelago, in the area spreading from Vrgada in the southeast to Premuda in the northwest, are described. This area abounds in old churches, which is an indication that the islands used to be well populated and highly cultured in the antiquity. The sacral edifice near the ancient residential and commercial complex in Muline on the Ugljan Island is of special interest. Other early Christian edifices are mostly single-nave churches, which is a proof that these islands were populated in the past, just like they are in our times. Many churches were built during the time Dalmatia belonged to the Byzantine Empire, when they were erected near big strongholds which defended sea waterways. All early Christian churches underwent big renovations in the pre-Romanesque period, probably due to liturgy-related changes. In plan, the churches were divided in traves, while the altar rail or cancelli was removed. There are very few original pre-Romanesque churches on the Zadar islands. Some of them can be ranked among the most interesting and impressive examples of churches built in Croatia in this period. This first of all concerns the St. Mary Church in Mali Iž and St. Pelegrin in Savar on Dugi otok.

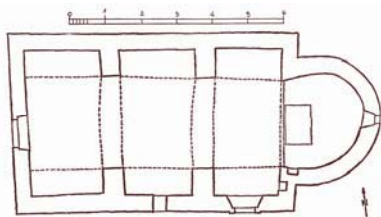
Prikaz starokršćanskih i predromaničkih crkva na karti Zadarskih otoka

Crkve na otocima u blizini kopna

Sv. Andrija na Vrgadi

Otok se Vrgada nalazi na krajnjem jugoistočnom dijelu zadarskog arhipelaga, južno od Pakoštana. To je prilično malen otok, dug 3 km, a širok 1,3 km (3,67 km²), koji danas naseljava dvjestotinjak stanovnika. Crkva se Sv. Andrije nalazi na groblju u uvali Pržina (zване još i Pocrikva), u kojoj su u moru vidljivi tragovi stare solane, a smještena je podnožju brijega na kojemu su i ostatci ranobizantske utvrde. Utrvrda je nadzirala važan pomorski put i ulaz u Pašmanski kanal, pa je stoga Vrgada i zabilježena u djelu cara i putopisca Konstantina VII. Porfirogeneta (uz kvamerske otoke Krk, Rab i Osor) kao jedini naseljeni otok na zadarskom području. Kako u utvrđi nikad

nisu pronađeni tragovi crkve koja je bila obvezan dio svake bizantske obrambene građevine, dugo se pretpostavljalo, a suvremenim je istraživanjima i potvrđeno, da se upravo crkvom Sv. Andrije služila vojnička posada s brijega. Uostalom i posveta crkve na to upućuje jer je Sv. Andrija apostol (inače brat Sv. Petra – Šimuna) bio osobito štovan u Carigradu (gdje su se čuvale njegove moći), a vjeruje se da je prvi koji je pristupio Isusu pa ga i Istočnoj crkvi zovu i Prvopozvani.

Tlocrt crkve Sv. Andrija

Od starijih su autora o ovoj crkvi pisali Carlo Federico Bianchi i Ćiril Metod Iveković, a poznavao ju je i don Luka Jelić koji je napravio i njezine prve poznate fotografije. O crkvi su potom pisali i mnogi drugi autori i svi su držali da joj nastanak, vjerojatno zbog izgleda, treba svrstati u rani srednji vijek. Crkva je inače bi-

la župna crkva otoka sve do 16. st. kada je iznad jedinoga otočkog naselja izgrađena crkva Sv. Trojstva. Stanovnici su Vrgade oduvijek bili ribari pa je sasvim razumljivo da je njihov zaštitnik bio Sv. Andrija, također ribar. Upravo su članovi istoimene bratovštine krajem sedamdesetih godina prošloga stoljeća zbog dotrajalosti pokrova i žbuke potaknuli njezinu obnovu. Temeljiti su arheološki i konzervatorski radovi na ovoj crkvi započeli 1980. pod vodstvom ondašnjega Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Zadra.

Na crkvi je najprije uklinjen pokrov od kupe kanalice, otučena vanjska i unutrašnja žbuka, srušena kasnija dogradnja u apsidi te oltar s lukom uz južni zid. Pronađen je izvorni vrlo pažljivo složeni kameni pokrov (kakav je nađen i na apsidi zadarske katedrale), prozori s polukružnim zidanim završetkom na apsidi i južnom zidu, a na pročelju, iznad ulaznih vrata tragovi bifore koja je rekonstruirana zahvaljujući pronađenom stupiću (s tragovima uklesanog križa) i impostu.

Nakon što je temeljito saniran pokrov te crkva ožbukana iznutra i iz-

vana, mogle su se konačno odrediti njezine mjere. Ukupna je vanjska dužina s apsidom 10,39 m, a dužina do apsida na južnom zidu 7,6 m i 8 m na sjevernom. Sve to upućuje na izrazitu nepravilnost tlocrta. Širina se unutrašnjosti kreće od 4,04 do 4,14 i nije ista u svim travajima. Crkva je naime preko dva jaka pilastra s dvije pojasnice među njima presvođena u tri traveja, a polukružna je apsida (2,3 m i 2,2 m) pokrivena kalotom.

Čini se, barem tako zaključuje Miljenko Domijan, voditelj arheoloških i konzervatorskih radova [1], da je prva crkva izgrađena sredinom 6. st. No zatečeni ostatci nesumnjivo potječu iz ranoga predromaničkog razdoblja, na što upućuju nepravilnosti u tlocrtu, nezgrapno presvođenje apsida i dijelovi stupića bifore. Iako je bifora graditeljski element starokršćanskog razdoblja, čini se da je ovo jedna od rijetkih koja je sačuvana (a zapravo obnovljena) iz predromaničkog razdoblja. Nije međutim ustanovljeno kada je crkvi pridodana preslica s otvorima za dva zvona. Vjerojatno je najstarija starokršćanska crkva temeljito obnovljena u predromaničkom razdoblju (možda u 9. st.), a nova je crkva pritom sačuvala gabarite iz doba kada je nastala [1], [2], [3].

Stare crkve na otoku Pašmanu

Vjeruje se da su Pašman i Ugljan, Zadru najbliži otoci, nekad bili spojeni. Prvi je samostanski kompleks s crkvom Sv. Kuzme i Damjana na brdu Ćokovac (od lokalnoga naziva „ćok“ za pticu kos), sjeverozapadno od Tkona na Pašmanu, izgradio biogradski biskup Teodorik 1059. na temeljima prijašnje bizantske utvrde i starokršćanske crkve. Nakon mletačkog razaranja Biograda u 12. st. benediktinci su došli na Ćokovac i izgradili novi samostan i crkvu koji su u 14. st. također stradali od Mlečana i potom temeljito obnovljeni u gotičkom stilu. Ćokovac je inače

Sveti Andrija na Vrgadi (lijevo na brdu ostatci utvrde)

Utvrđeni samostan i crkva na Čokovcu

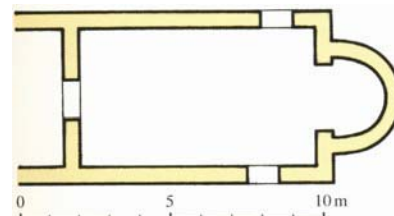
posljednji aktivni samostan benediktinaca u Hrvatskoj i poznato glagoljaško središte. Bio je ugašen 1808. za francuske okupacije (kada su zatvoreni i ostali hrvatski muški benediktinski samostani u Zadru, Dubrovniku i Mljetu), ali je ponovno oživljen 1965.

U zbirci se samostana čuvaju ulomci kamenoga crkvenog namještaja koji su pronađeni tijekom različitih radova. Među njima se, uz brojne ostatke iz ranoromaničkog razdoblja, čuvaju i fragmenti starokršćanskog pluteja te dječjega sarkofaga. Na postojanje starokršćanske crkve u sastavu bizantske utvrde upućuje i sam naziv crkve i samostana koji se u prošlosti često nazivao samo Sv. Damjan, kako se ponekad zvao i cijeli otok Pašman (insula sancti Damiani) [2], [4].

Ruševni se ostatci crkve Sv. Martina nalaze na sjeveroistočnom kraju naselja Neviđane, pedeset metara od glavne otočke ceste, a taj položaj mještani inače nazivaju Crkvina.

Mnogi su autori upozoravali na starokršćansko podrijetlo te crkve, ali ona dosad nije sustavno istraživana. Najbolje su sačuvani dijelovi zidova lađe i apsida (do 3,6 m), a sve je ob-

raslo u raznovrsno raslinje. Ipak se može zaključiti da je crkva bila jednobrodna i da je imala narteks koji je i danas djelomično uočljiv. Iz tog se prostora kroz široka vrata (1,3 m) ulazilo u lađu (7,5 x 5,7 m) na koju se nastavljala polukružna istaknuta apsida (3 x 2,6 m). Prosječna je debljina zidova bila približno 60 cm. Na apsidu su sačuvani dijelovi velikog prozora i svoda.

Tlocrt crkve Sv. Martina

Mihovilu, kako se i zovu ostatci vjerojatno predromaničke crkve na ob-

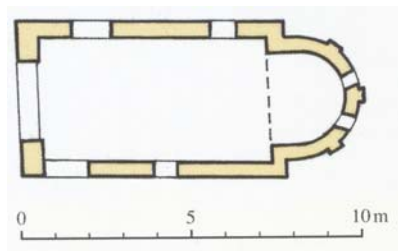
Ostatci starokršćanske crkve Sv. Martina u Neviđanima

ližnjem poluotočiću između Mrljana i Neviđana. U toj su crkvi, čiji današnji ostatci nesumnjivo potječu iz baroka, pronađeni vrijedni ulomci crkvenoga namještaja s pleternom plastikom [2].

Inače na Pašmanu još ima mogućih tragova starih crkava. Tako se pretpostavlja da je na mjestu današnje župne crkve Sv. Tome u Tkonu bila predromanička crkva Sv. Marije jer se uokolo pronalaze grobovi iz 11. st. U dijelu Tkona zvanom Poljana možda je, prema nekim kamenim tragovima, postojala i crkva Sv. Aleksandra (pape i mučenika iz 2 st.) koja se spominje u jednom spisu iz 11. st. Valja dodati da su na otočiću Babcu, koji se nalazi nasuprot Turnju, ostatci crkve Sv. Andrije. Sadašnje su ruševine nesumnjivo kasnoromaničkog podrijetla, ali titular sveca i ovdje upućuje na moguću prijašnju crkvu [4].

Vela Gospa na Ošljaku

Otočić se Ošljak (koji njegovi stanovnici nazivaju Lazaret) nalazi nadomak Ugljana i u sastavu je naselja Preko. Na tom su zaista malom otoku (površine 0,5 km²) u istraživačko-konzervatorskim radovima Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zadru 1992. pronađeni ostatci omanje vile rustike, zacijelo dijela antičkoga gospodarstva. To potvrđuje da je otok bio naseljen i kultiviran još u rimskom razdoblju. U srednjem je vijeku otok je bio u vlasništvu Zadarske nadbiskupije, a potom naslijeđe zadarskih plemića. Sadašnji su stalni naseljenici potomci braće Valčić koji su se 1760. doselili iz Malog Lošinja.

Tloort crkve na Ošljaku

Tijekom istraživanja crkve, drugi dijelovi antičkoga sklopa nisu istraživani, otkrilo se da je ona znatno starija nego što se to pretpostavljalo. Crkva Uznesenja Marijina (Vela Gospa), koja je prije vjerojatno bila posvećena Sv. Jerolimu, nalazi se nad morem iznad današnjega naselja, a vjerojatno je građena u 5. i 6. stoljeću. U konzervatorskim je zahvatima otučena vanjska žbuka, a promijenjeni su unutarnja žbuka, pod i pokrov te ispravljani prozori s kame-

tragovi su prozora sačuvani i na ostalim zidovima. Sa sjeverne je strane pridodana omanja prostorija, možda cisterna ili pastoforija, čiju namjenu nije bilo moguće ustanoviti jer se nalazi ispod poljskog puta.

Crkva je u ranom srednjem vijeku nadopunjena sustavom pilastara i svodova, pa joj je unutrašnjost podijeljena u tri traveja. To nije rijedak slučaj sličnoga preuređivanja, a možda je bio uvjetovan onodobnim litur-

Crkva Vele Gospe na Ošljaku

nim okvirima i položaj oltara. To je jednostavna jednobrodna crkva (8 x 4,5 m) s oblom apsidom (2,8 x 2,3 m) kakve su se gradile od antike do renesanse i koja je s vanjske strane raščlanjena s tri plitke lezene. Na apsidama su dva manja otvora, a

gijskim promjenama. U gotičkom je razdoblju crkva još jednom preuređena, ali tada je promijenjen njezin vanjski izgled, Naime zbog deformacije južnoga zida, vjerojatno i svodova, uz uglove su pridodani snažni kontrafori, a nad pročeljem je izgra-

đena preslica s jednim zvonom. Ipak crkva je uspjela sačuvati vanjski izgled iz doba izgradnje.

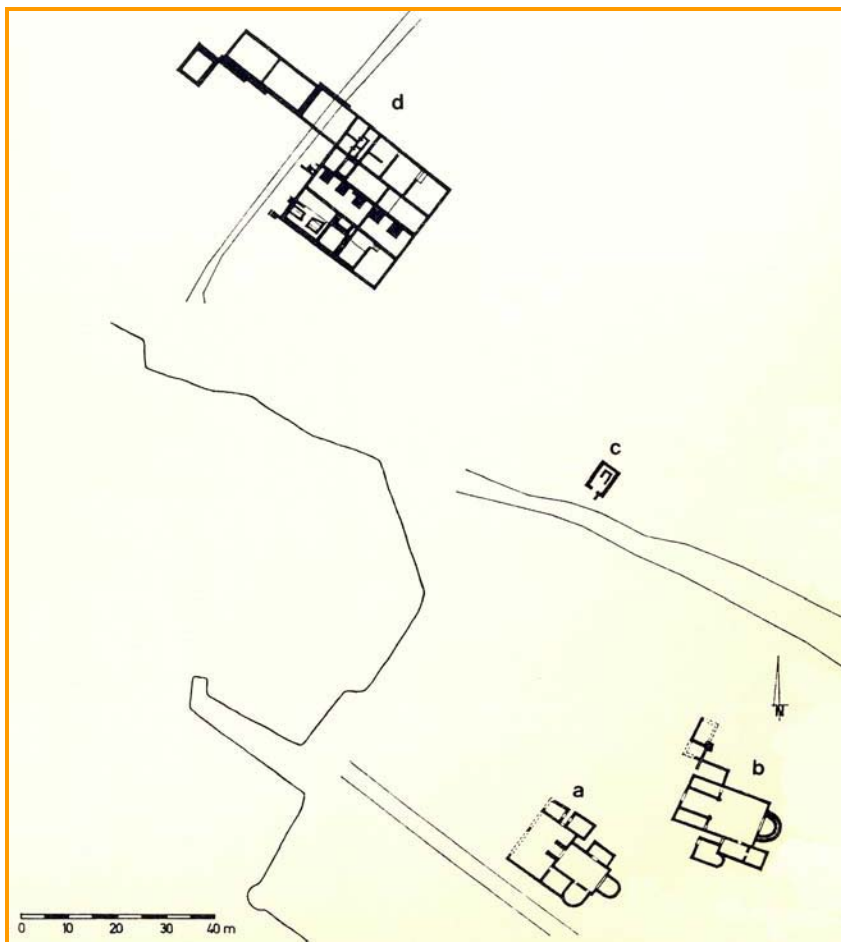
Stare crkve na Ugljanu

U Mulinama na otoku Ugljanu, na položaju Stivan (Stivon i Stivanje) i na rubu prostora na kojemu je bila provedena rimska centurijacija, pronađene su najbolje očuvane i dosad najšire istraživane starokršćanske kultne građevine podignute uz neku vilu rustiku u Dalmaciji. Uz sličan

no za otkrivanje, istraživanje i konzerviranje ostataka te cjeline. No čini se da rezultati istraživanja nikada nisu u cijelosti objavljeni, barem tako tvrdi Ante Uglešić [2], a taj vrijedni lokalitet ipak zaslužuje jednu posebnu, temeljitu i suvremenu monografiju. Pogotovo i stoga što dio konzerviranog lokaliteta, osobito starokršćanske bazilike, ne izgleda osobito privlačno, a u neposrednoj su blizini i naznake nekih novih i neprimjerenih građevina.

Sasvim je sigurno najstarija memorija, pravokutna građevina (9,6 x 5,7 m) s dvije duboke apside (egzedre, niše) na istočnoj i južnoj strani te pravokutnom prostorijom na sjevernoj (zapravo sjeveroistočnoj jer je cijeli kompleks građevina nagnut prema jugoistoku). U apsidama su bili mozaici, a u južnoj se nalazio sarkofag, dok je drugi bio ukupan u pod svetišta. Pred vratima se uzdizao vestibul, predvorje s trijemom oslonjenim na dva stupa. Uokolo te jezgre poslije su dograđivane druge memorijalne cele (od koje su neke također imale sarkofage), a onda je dograđeno i dvorište sa zapadne strane. Pretpostavlja se da najstariji dio ove građevine potječe iz druge polovice 4. st.

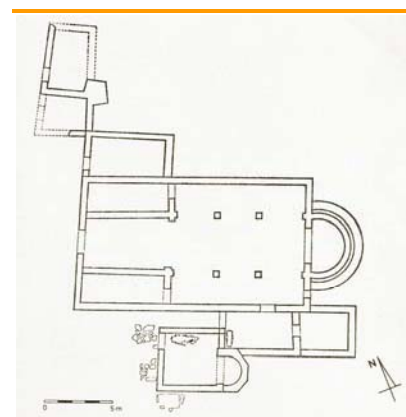
Trobrodna se bazilika nalazi petnaestak metara sjevernije i također je pravokutnog tlocrta (20,2 x 10,5 m), a izgrađena je vjerojatno tijekom 5. st. U lađi su dobro očuvane baze stupova koji su ju dijelili u tri dijela

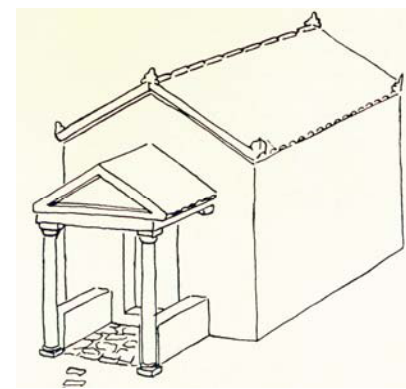
Antički kompleks u Mulinama: a) memorija, b) bazilika s dodacima, c) mauzolej, d) vila rustika

primjer na Brijunima to je ključan kompleks za proučavanje i tumačenje začetaka i razvoja kršćanske religije u antičkim ruralnim sredinama na hrvatskom dijelu Jadrana. Istraživanja cijeloga kompleksa obavljena su u pedesetim i šezdesetim godinama prošloga stoljeća, a za njih je zaslužan akademik Mate Suić, poseb-

Zanimljivo jest da je kultni dio stotinjak metara udaljen od profanih stambenih i gospodarskih zgrada, kasnoantičke vile koja je nastala nadogradnjom prijašnje. Kršćanski se kompleks sastoji od memorije (koju Suić naziva martirij), bazilike s prigradnjama i posebnog mauzoleja, a sve su zgrade grobljanskog karaktera.

Tlocrt bazilike

Rekonstrukcija mauzoleja u Mulinama

i nosili lukove. Prosječna je visina sačuvanih zidova tridesetak centimetara, s izuzetkom apside koja je mjestimice sačuvana do 1 m. Duboka je apside inače imala dvije faze izgradnje. Prvotna, vjerojatno iz vremena gradnje crkve, bila je polukružna (3,9 x 3 m), a poslije je oko nje izgrađena mnogo veća i s debljim zidovima.

Pogled iz memorije prema ostacima bazilike

Pred lađom je bio narteks (predvorje) koji je bio upisan u korpus glavnoga broda crkve, a postoje i pastoforije sa sjeverne i južne strane. Uz južnu je pastoforiju izgrađena prislonjena kvadratna građevina (4,8 x 4,8 m) kojoj je (vjerojatno naknadno) pridodana izvana peterokutna, a iznutra polukružna apside. Da je riječ o krstionici svjedočio je debeli sloj nepropusne žbuke kojom su bili presvučeni unutrašnji dijelovi apside i njezin pod.

Mate Suić je zaključio kako je crkva najprije imala cemeterijalni (grobni) karakter, a potom je zadobila kongregacijsku (vjersku) namjenu. Tada je dobila nove liturgijske sadržaje – širu apsidu, krstionicu i druge anekse. Valja istaknuti da je crkva imala vjersku namjenu sve do 18. st. i da

je bila župna crkva naselja koje se razvilo na privatnom posjedu negdašnjega antičkog bogataša. Bila je posvećena Sv. Ivanu Krstitelju, što se sačuvalo u topinimu Stivan.

Pedesetak metara sjevernije od memorije i bazilike pronađeni su ostaci mauzoleja (5,15 x 3 m) pod kojega je također bio ukrašen mozaici-

sma u gustišu pronaći ostatke memorije, no u tome nismo uspjeli. To zaista čudi jer su, barem prema dostupnoj literaturi [2], preostali zidovi bili visoki i do 1,25 m.

Negdašnja se crkva Sv. Andrije (danas Gospe od Rozarija) nalazila na današnjem mjesnom groblju Preka iznad uvale Soline. Čini se da je na mjestu sadašnje, inače dugo vremena župne crkve, nekad stajala starokršćanska jer njezin položaj odgovara opisu povijesnog izvora iz 1442. Tamo se navodi da se crkva Sv. Andrije nalazila sučelice Galevcu (Školjiću), otočiću na kojemu je samostan franjevac trećeredaca. Osim toga, na groblju se pokraj crkve nalazi starokršćanski rimski sarkofag, a ulomci su starokršćanske plastike ugrađeni u sadašnju crkvu ili pohranjeni u samostanu Sv. Pavla na Školjiću.

Rimski starokršćanski sarkofag na groblju u Preku

ma. U sredini je bio sarkofag od kojega je pronađeno samo dno. Čini se da je tu bio pokopan vlasnik vile. Uz mauzolej su pronađeni ostaci presvučene grobnice i antičkih grobova [2], [3].

Već je rečeno da se cijeli sklop doimlje pomalo neuredno i neodržavano iako je mjestimice opremljen i natpisima. Najbolje su očuvani ostaci stambenoga i gospodarskog kompleksa (koji je vjerojatni imao i mlin pa otuda ime cijeloj uvali) te memorije koja se nalazi pokraj glavnoga prilaznog puta, uz koji je izgrađena nova jednokatnica. Bazilika djeluje najzapuštenije i toliko je obrasla raslinjem da je teško uočiti i ostatke zidova. Osim toga uz nju su, čak dijelom i u unutar zidova, podignuti neki privremeni sadržaji. Pokušali

Valja reći da se na području naselja Ugljan, inače prostorno najraširenijega otočkog mjesta, nalaze još neke crkve za koje se pretpostavlja da su nastale u predromaničkom ili ranoromaničkom razdoblju. Tako se u uvali Ljokini nalazi najstarija sačuvana otočka crkva Sv. Kuzme i Damjana koja je, sudeći prema svom starijem stražnjem dijelu, izgrađena u 11. ili 12. st. Nju je prema legendi izgradio trgovac Torricella koji se

Crkva Sv. Kuzme i Damjana u uvali Ljokini naselja Ugljan

spasio od brodoloma i doplivao do tog mjesta na obali. Također se u naselju Varoš u središtu Ugljana nalaze ostatci crkve Sv. Hipolita koja je navodno građena u razdoblju od 11. do 13. st. Ona je poslije preuređena u gotičkom stilu, a još je uočljiv i dijelom sačuvan lijep barokni oltar. Jedino uporište za podatak o starosti crkve jest njezin titular Sv. Hipolit, u nas dosta rijedak svetac koje je bio ranokršćanski crkveni pisac i mučenik s početka 4. st.

Crkve na središnjim i slabije nastanjenim otocima

Ranokršćanska crkva na Kornatima

Na sjeverozapadnoj polovici Kornata, najvećega otoka na Kornatima, nalazi se najveće i najplodnije polje Tarac. Na brijegu su između polja i mora relativno dobro očuvani ostatci bizantske utvrde Toreta (Tureta) iz justinijanskih vremena. Zanimljivo jest da je to inače jedina bizantska utvrda koja nije razorena, vjerojatno stoga što se nalazila u mjestu bez naselja pa stanovništvo nije posegnulo za njezinim kamenjem.

Pokraj obale i na podnožju brda nalazi se skromna srednjovjekovna jednobrodna crkva posvećena Gospi od

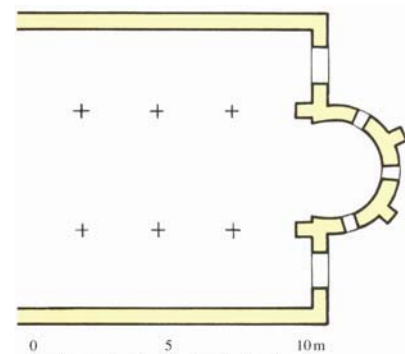
apside čija visina dostiže i 4,5 m (unutrašnja širina 3,4 m, a dubina 2,7 m). Na apside se naziru tri plitke vanjske lezene te tri gljivasta jednostruka prozora (visina 1,37 m) i ostatci trećega. Uzdužni zidovi nisu vidljivi, a novija je crkva izgrađena u glavnom brodu stare crkve, najvjerojatnije od njezinih ostataka.

Starokršćanska je crkva služila za vjerske potrebe vojne posade u Toreti, ali i za stanovništvo koje je povremeno ili stalno živjelo na Kornatima. Vjerojatno je bila i utočište mornara koji su se na plovidbenom putu Jadranom zaustavljali na Tarcu.

Ostatci starokršćanske crkve pokraj crkve Gospe od Tarca

Pohodnja ili Gospi od Tarca – Kraljici Mora. Crkva je najvjerojatnije izgrađena u 16. st. (iako ima i drugačijih mišljenja) unutar velike starokršćanske crkve koja potječe iz 6. st. Možda je i ta crkva, koja je vjerojatno građena istodobno s utvrdom, također bila posvećena Sv. Mariji jer se već od 14. st. Kornat naziva Otokom Sv. Marije ili Stomorinim otokom. Inače bila je to crkva golemih dimenzija (20 x 13 m) i od nje su sačuvani samo dijelovi temelja i

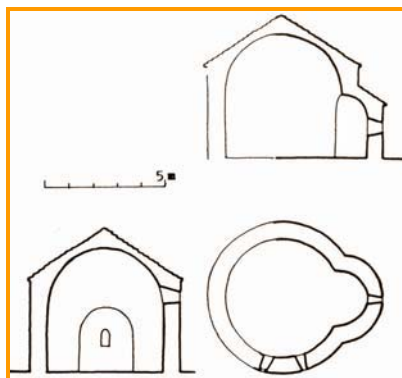

Dio tlocrta starokršćanske crkve na Kornatims

U sadašnjoj se crkvi na Kornatu svake prve nedjelje u srpnju održava služba Božja blagoslovom polja i mora kada pristigne na stotine brodica. To je jedan od najljepših i najzanimljivijih vjerskih događaja u Hrvatskoj [2], [3].

Sv. Marija u Malom Ižu

Iž je otok između Dugoga otoka i Ugljana, od kojih ga dijeli Iški i Srednji kanal. Otok ima površinu 17,59 km² i 657 stanovnika u dva naselja – Velom Ižu i Malom Ižu. Mali se Iž smjestio na jugoistočnom dijelu otoka, a sastoji se od tri živopisna zaseoka u brdu (Mućel, Makovac i Porovac) i dvije uvale u podnožju (Knež i Komaševa). Navrh sela je predromanička crkvića Sv. Marije (iz 11. st.) kružnoga oblika s polukružnom apsidom kojoj je vjerojatno u 17. st. prigraden pravokutni brod.

Presjeci i tlocrt predromaničke crkve Sv. Marije na Ižu

Stara je izvorna crkva bila rotunda koja se sastojala od kružne jezgre i polukružnog svetišta. U crkvu se ulazilo sa zapadne strane, upravo tamo gdje je dograđen brod pa je izvorni dio odrezan, ali je rotunda ipak relativno dobro sačuvana. Jezgru crkve čini kružni prostor, promjera od približno 5 m, nad kojim se diže kupola s jednakim promjerom. Na tu se osnovu nadovezuje polukružna apsida istaknuta u slobodnom prostoru i natkrivena polukalotom. Rotonda s južne strane ima dva mala prozora na različitim visinama i je-

Crkva Sv. Marije u Malom Ižu

dan prozor u rotondi, a pokrov je crkve i apside od kamenih ploča.

Izvorna je crkva Sv. Marije u Malom Ižu jedna od najzanimljivijih naših centralnih crkava koja je svedena na svoj elementarni oblik [6].

Moguća starokršćanska crkva na Olibu

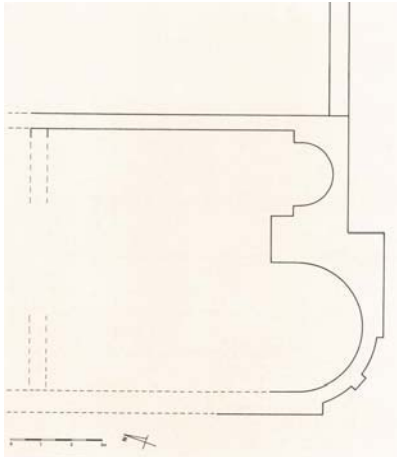
Otok Olib nalazi se sjeverozapadno od Zadra te jugozapadno od Paga i jugoistočno od Lošinja, a istočno od obližnje Silbe. Ima 26,14 km² i 147 stanovnika u jednom naselju. U uva-

li Banjve, uz obalu na jugozapadnoj strani otoka, nalaze se ostatci rimskog naselja. Zidovi su djelomično očuvani i do visine od 3 m. Život se u ovom naselju nastavio i u srednjem vijeku, ali je, vjerojatno zbog neke epidemije, naglo prekinut. Cijeli je prostor obrastao gustim raslinjem i bršljanom tako da je nemoguće uočiti tlocrtne oblike zgrada. Osim ostataka zidova na kopnu, u moru su vidljivi tragovi rimskog pristaništa. Uostalom dva mala mulića u uvali izgrađena su od obližnjih ruševina, a

Ostatci moguće starokršćanske crkve u uvali Banjve na Olibu

za privezišta brodice iskorišteni su komadi pragova i stupova.

Dio tlocrta starokršćanske crkve na Olibu

Ostatke je ruševina u uvali Banjve uočio još don Luka Jelić i u svojim spisima ostavio nekoliko tlocrta, među kojima i ruševina starokršćanske crkve. Pri posjetu otoku 2002. Ante je Uglešić [2] ustanovio da su ostatci crkve u mnogo lošijem stanju nego što su bili u Jelićevo vrijeme, ali da je ipak bilo moguće izraditi tlocrt većeg dijela njezinih zidova.

Ako se zaista radi o crkvi ona je zaista neobično položena jer je s djelomičnim odstupanjem okrenuta u smjeru sjever-jug. Ima dvije apside (koje su nešto povišene od ostalog dijela), pa se vjerojatno radi o dvojnoj crkvi, iako nisu uočljivi tragovi pregradnog zida. Manja je apsida upisana u tkivo građevine (2,1 x 1,3 m), a u središnjem su dijelu vidljivi tragovi prozora. Veća je apsida mnogo veća (4,3 x 3,1 m) i poligonalna s vanjske strane, a s unutrašnje polukružna. Četvrtasti vanjski plašt koji je spaja s manjom apsidom ima funkciju kontrafora, a jedan je kontrafor pridodan i s njezine druge strane.

Crkva, ili crkve, široka je 9,9 m, a najbolje je, do visine od 3,5 m, sačuvan istočni uzdužni zid, što je nešto malo manje od pretpostavljene ukupne visine. Postoji i zid koji je zatvarao brod crkve i dalje se nastavljao prema nartekusu. Taj je zid nešto veće debljine (70 cm), vjerojatno zbog

nošenja krovne konstrukcije. U sklopu kompleksa postoji još jedan dugačak zid čija namjena nije potpuno jasna.

Tijekom obilaska Uglešić je pronašao i ulomak mramornog stupića s kapitelom koji je, kako pretpostavlja, pripadao ogradi svetišta. Pokušao je i odrediti starost građevine, a pretpostavlja da je dio s manjom apsidom izgrađen prije, a da je onaj s većom apsidom, sudeći prema obliku, izgrađen početkom 6. st. [2].

No sve je to zaista vrlo dvojbeno, posebno i stoga što crkvu u uvali Banjve nitko osim don Luke Jelića i Ante Uglešića ne spominje, a nisu provedena ni arheološka istraživanja. Sumnje pojačava i neobična orijentacija crkve gotovo u smjeru sjever-jug koja je i kod starokršćanskih i kod predromaničkih crkava gotovo nemoguća, osim ako se ne

je riječ o jednom od najzanimljivijih starokršćanskih otkrića na zadarskim otocima.

Garška crkva ili Mirine na Premudi

Premuda je krajnji sjeverozapadni otok zadarskog arhipelaga, smješten jugozapadno od Silbe, a sjeverozapadno od Škarde. Otok ima 9,2 km², a u jedinom otočkom naselju stalno živi pedesetak stanovnika. U uvali Kalpić na istočnoj strani otoka, stotinjak metara od mora, u predjelu zvanom Pastirsko, nalaze s ostatci crkve koju otočani nazivaju Garška crkva ili Mirine. Prve je podatke o toj crkvi prije pedesetak godina objavio Vladislav Cvitanović [7] na temelju izvješća ondašnjega župnika don Šanta Bilana. Tada je navedeno da je riječ o jednobrodnoj crkvi (7 x 3,5 m) s polukružnom apsidom (2,5 x 2 m).

Jedna od rijetkih fotografija tzv. Garške crkve na Premudi

radi o najstarijim kršćanskim oratorijima (još iz doba ilegalnog kršćanstva), nastalim adaptacijama dijela stambenih prostora kada okrenutost svetišta prema istoku još nije bila strogo propisana. Stoga smo odlučili ipak predstaviti tu crkvu jer ako se ne radi o dijelu rimske kuće s ekседrama (koje su u rimskim zgradama najčešće služile za dječje igre), onda

I ovu je crkvu u gustom otočkom raslinju, iako neuspješno, pokušao obići Ante Uglešić [2]. Od nekoliko je mještana koji su se prije nekoliko godina uspjeli probiti do njezinih ostataka, a čak su napravili i nekoliko fotografija, doznao da je na crkvi najbolje, gotovo u cijelosti, očuvana polukružna istaknuta apsida koja je presvođena kalotom, a po sredini

ima polukružni prozor. Djelomično su očuvani i zidovi uz apsidu (tzv. „ramena“), a sjeverni se uzdužni zid mjestimice penje i do 1,5 m visine. Svi su ostali zidovi urušeni i vidljivi tek na razini tla. Sve je te podatke iznijela arheologinja Stela Šupić koja je sudjelovala pri obilasku ostataka crkve.

Sudeći prema izgledu i nazivu, čini se da nema nikakve sumnje da se radi o starokršćanskoj crkvi, vjerojatno iz bizantskog razdoblja. Ta je crkva, kako se čini, bila u funkciji do premještanja naselja Premuda na sadašnju lokaciju [2].

Ostale crkve

Na zadarskim otocima ima još naznaka postojanja starih crkava. Tako se na uzvišenju Karniški varh, iznad današnjega naselja i lučice Brgulje na Molatu nalaze ostatci ruševne crkve koju mještani zovu Garska crkva. Tu je crkvu prije gotovo trideset godina obišao arheolog Tonči Burić koji tvrdi da se radi o jednobrodnoj crkvi s polukružnom apsidom. U blizini naselja Molat na istom otoku, na sjeverozapadnoj strani predjela Pod Varšak (u sastavu širega prostora nazvanog Sirunjski gdje je nekad bilo jedno od molatskih polja) nalaze se ostatci već davno srušene crkve. Crkvu u svojim spisima spominje don Luka Jelić, koji navodi da je u grobu pokraj nje pronađena i jedna amfora, a mještani spominju i zidanu grobnicu.

Na otoku Zverincu, južno od glavnoga otočkog polja na putu prema uvali Podripišće, do prije su pedesetak godina bili vidljivi ostatci temelja kuća od opeke i jednobrodne crkve s polukružnom apsidom, koju su mještani također zvali Garška crkva. Njezine je ostatke svojedobno opisao Ivo Rubić koji je donio i fotografiju ostataka apside i tvrdio da su početkom 20. st. zidovi bili sačuvani do visine od 1,5 m.

Carlo Federico Bianchi spominje na otoku Rivnju, smještenom sjevero-

Mogući ostatci crkve Sv. Barbare na Rivnju

zapadno od otoka Ugljana, uz crkvu Sv. Jelene (koja je i danas župna crkva) i negdašnju crkvu Sv. Barbare. Uglešić drži da je treba tražiti u uvali Lokvina na istočnoj strani otoka, gdje se desetak metara od mora nalaze ostatci jedne antičke građevine visoki i do 3 metra [2].

Crkve Dugoga otoka

Crkve uokolo Telašćice

Dugi je otok zaista dug (46 km), a površina mu je 124 km² i u brojnim naseljima ima 2873 stanovnika. Pruža se u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Naseljen je od davnina, a prvi

ga put u 10. st. spominje Konstantin VII. Porfirogenet pod imenom Pizuh. Prvi je spomen hrvatskog ribarstva vezan uz to područje jer se u darovnici (nastaloj između 986. do 999.) zadarskih plemića samostanu Sv. Krševana u Zadru ustupa pravo ribarenja uz otoke Molat i Dugi otok. Osobito su bogata ribolovna područja bila u zaljevu Telašćica koja u svom nazivu čuva negdašnji naziv otoka iz 11. st. – Insula Tilagus.

U sastavu Telašćice bilo je upravo naselje Tilag, gdje je na uzvišenju Citorij, na jugoistočnom kraju Stivanjske gore, bila najstarija otočka

Ostatci crkve Sv. Viktora pokraj Telašćice tijekom nedavnih istraživanja

crkva Sv. Viktora, pape iz 3. st. koji je za pontifikata vodio žučne rasprave s adopcionistima (držali su da je Isus bio čovjek koji je postao Bogom) i modalistima (koji su poricali Božje Trojstvo).

Crkva je izgrađena na blagoj padini uzvisine koja je 92 m nad morem, s pogledom prema otvorenoj pučini, u drugoj polovici 5. ili početkom 6. st. To su potvrdila i revizijska istraživanja koja je tijekom 2008. obavio Arheološki muzej iz Zadra, a vodio kustos Jakov Vučić. Starija je podnica otkrivena u brodu crkve pa je na temelju toga, te tlocrtnih karakteristika i pokretnih nalaza (križića i ulomaka keramike i stakla) konačno potvrđena teza da je riječ o starokršćanskoj crkvi.

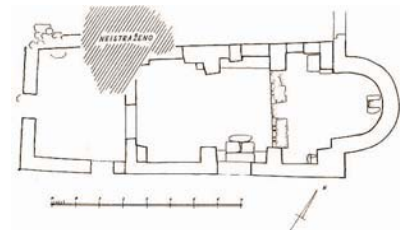
torija četvrtasta tlocrta i nepoznate namjene. Imala je polukružnu apsidu i vjerojatno je bila natkrivena kupolom oslonjenom na ugaone trompe. Na lokalitetu su pronađeni i ulomci keramike iz ranoga brončanoga doba, što svjedoči da je na tom prostoru i prije crkve bio pretpovijesni tumul [6], [8].

Crkva je vjerojatno dugo izvan funkcije jer su tragovi njezinih zidova, koji se upravo konzerviraju, jedva uočljivi. Po toj se crkvi unutrašnji dio Telašćice nekad nazivao Lukom Sv. Viktora.

Kada je naselje Tilag poraslo, dotadašnja je crkva na Citoriju postala pretijesna, pa je na sjeveroistočnom rubu Stivanjskog polja (koje je upravo po crkvi dobilo i ime), u predjelu

je na to da je uz crkvu bilo i drugih dozidanih prostorija. Primjerice, već je prije otkriveno postojanje trijema koji je prilično rijedak kod naših predromaničkih crkava. Petricioli koji je u više navrata istraživao ovu crkvu smatra da je građena na ruševinama rimske zgrade. Posljednja su istraživanja obavljena 1995. kada je crkva i konzervirana, ali osim crkve s narteksom nije istraživana cijeli lokalitet.

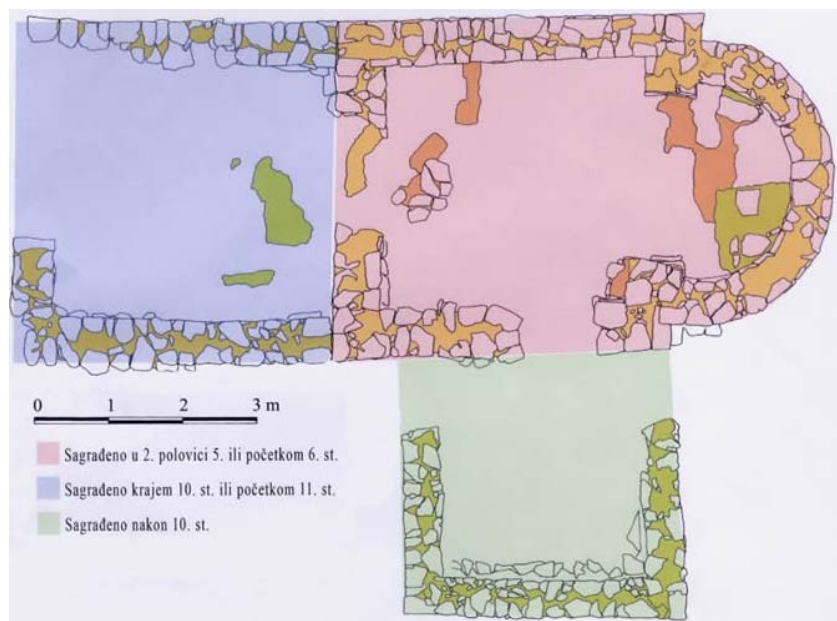
Crkva Sv. Ivana je jednobrodna tlocrta i visina ostataka njezinih zidova varira od 0,8 do 3,1 m. Crkva ima polukružnu istaknutu apsidu (2,8 x 2,3 m) na koju se nastavlja pravokutni prostor (dug 10,4 m) sa dva prislonjena stupa koji prostor crkve dijele u tri traveje. Prvi travaj s apsidom čini svetište i viši je od ostalog prostora 20 cm, a preostala dva traveja tvore ostatak crkvenoga prostora (5,7 x 4,2 m). Zanimljivo jest da je srednji travaj znatno uži, što možda upućuje na postojanje kupole. Na jednoj su bočnoj strani bile zidane klupe, a s južne su strane naknadno probijena vrata

Tlocrt istraženih ostataka crkve Sv. Ivana

Na crkvu je prislonjen već spomenuti pomalo nepravilan narteks (dužine 3,8 – 4 m, širine 4,9 – 5,1 m) koji je na zapadu imao glavna vrata, a na jugu sporedna koja su naknadno zazidana.

Pri istraživanju crkve i njezina okoliša pronađeno je mnogo kamenih ulomaka koji su pripadali graditeljskim ostacima ili crkvenom namještaju. Najveći dio pripada predromaničkom razdoblju, ali je pronađeno i starokršćanskih ostataka, posebno polovica jedne tranzene i sanduk sarkofaga. Stoga Ante Uglešić [2] ustraje na stajalištu da je crkva sta-

Tlocrt istraženih ostataka crkve Sv. Viktora s vremenima nastanka

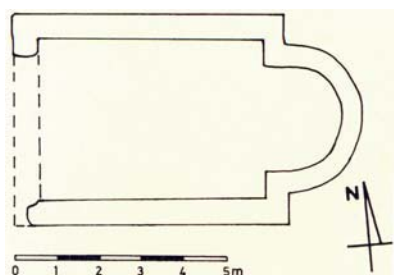
Ivo Petricioli tu je crkvu istraživao 1954. i ustanovio da je građena u 10. st., a sada je konačno dokazano da je tada, najvjerojatnije krajem 10. st., došlo do temeljite obnove crkve. Ona je onda opremljena novim crkvenim namještajem čiji su fragmenti pronađeni u prijašnjim istraživanjima. Tada je i produljena, vjerojatno i podijeljena na traveje, a naknadno joj je s južne strane dograđena prost-

zvanom Gruh nadomak mjesta Sali, zadarski plemić Grubina 1064. izgradio veću crkvu Sv. Ivana i poklonio je samostanu Sv. Kerševana u Zadru. Sasvim je moguće da je i ta crkva, kao i veći dio naših predromaničkih crkava, izgrađena na antičkim ostacima, a možda i temeljima neke starije crkve. Uostalom u povijesnim se spisima spominje i cela (u značenju mali samostan), što upuću-

Konzervirani ostatci predromaničke crkve Sv. Ivana

rokršćanskog podrijetla, što obrazlaže postojanjem nartekse, ali i spomenutih kamenih ostataka. Čini se stoga da je plemić Grubina samo nadgradio prijašnju crkvu i obnovio je u predromaničkom stilu [2], [8].

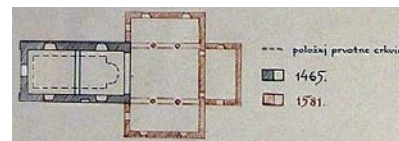

Tlocrt ostataka crkve na brdašcu Sukavcu

Na području brdašca Sukavca na krajnjem jugoistočnom dijelu Dugog otoka, usred poluotoka koji sa sjeverne strane zatvara uvalu Telašćicu nalaze se (bolje rečeno nalazili su se jer ih nismo uspjeli pronaći nakon duge i temeljite pretrage) ostatci manje crkvice koji su se narodu nazivali Crkvina. Amos-Rube Filipi drži da je crkva bila posvećena Sv. Luki i da se taj hagianim dijelom sačuvao u imenu već spomenutoga brda Sukavca. Crkva je bila jednobrodna (5 x 3,7 m) i s polukružnom apsidom (2,5 x 1,7 m), a njezino je podrijetlo prema skromnim ostaci-

ma gotovo nemoguće otkriti. Zna se da je na području Crkvine postojalo antičko naselje, a to su potvrdili i neki grobni nalazi. Uostalom ime se mjesta ogleda u nazivu obližnjeg polja Čuh, što je kako se vjeruje proizišlo iz Porfirogenetova naziva Pizuh za cijeli otok. Nastanak bi se crkve mogao povezati i s većim nedalekim rimskim gospodarskim ima-

njem na području tjesnaca Mala Proversa [2], [8].

Faze gradnje župne crkve naselja Sali

Valja svakako istaknuti i župnu crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije u mjestu Sali. U crkvu su s južne strane ugrađena dva ulomka kamene plastike ukrašena troprutim pleterom koji su dijelovi istog pluteja, naknadno uporabljenoga na nadgrobnoj ploči. Stoga se pretpostavlja da je prvotna crkva bila izgrađena pri sadašnjem ulaznom pročelju u 10. ili 11. st. Crkva je srušena 1455. kada je podignuta veća, a gradio ju je domaći majstor Juraj Lukačević. Pročelje je crkve izmijenjeno 1561. kada je izgrađen novi renesansni portal i škropionica, a svetište je srušeno 1581. kada je dograđen prostrani trobrodni prostor sa sakristijom i kada je crkva dobila oblik latinskoga križa [8].

U blizini se Telašćice ističe brdo Koženjak nadomak mjesta Sali, gdje su pronađeni ulomci crkvenoga kame-

Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u mjestu Sali s ugrađenim dijelovima predromaničkog pluteja

nog namještaja (pluteja i kapitela). Nisu rađena nikakva arheološka istraživanja, ali se pretpostavlja da je na tom brdu bila bizantska utvrda. No raslinje je sada toliko gusto da je vrh brda praktički nedostupan.

U nedalekom Dugom polju bila je crkvica Sv. Antuna za koju se vjerovalo da je vrlo stara, možda iz 4. ili 5. stoljeća. Služila je svrsi sve do 1844. kada ju je poznati hajduk Kutleša temeljito opljačkao. Tada je bila napuštena te je ostala bez krova. Saližani su je srušili 1913. i na njezinu mjestu izgradili novu crkvu koju su potom posvetili Sv. Antunu Padovanskom.

Crkve u središnjem i sjevernom dijelu Dugog otoka

Na otočiću podno naselja Savar, koji je poslije lukobranom spojen s kopnom, nalazi se mjesno groblje s crkvom Sv. Pelegrina (ranokršćanskoga istarskog mučenika, zaštitnika Umaga). Na osnovnu je staru crkvenu jezgru, koja je predromanička građevina centralnog tipa, vjerojatno iz 9. st., u 15. st. dograđen je prednji prostor, a stražnji, koji je bio sakristija, u 18. st.

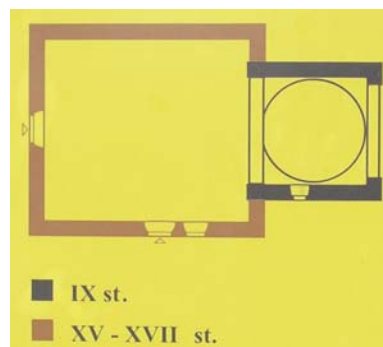
Taj se spomenik nulte kategorije nekad sastojao od jezgre i svetišta (6,5 m x 4,8 m). Jezgra je unatoč svim preuređenjima ostala relativno dobro sačuvana, iako bez glavnoga dijela pročelja s ulazom, ali nažalost i bez

svetišta. Iz vanjskog se prostora u crkvu ulazilo kroz vrata na pročelju, a jezgru je sačinjavala kvadratna osnova natkrivena kupolom oslonjenom na ugaone trompe.

Negdašnji je Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Zadra 1991. u sklopu redovitih zaštitnih zahvata obavio i istraživanja na mjestu svetišta. Ustanovljeni su tek tragovi širine apside

Najstariji ostatci crkve Sv. Pelegrina

Tlocrt crkve Sv. Pelegrina s naznakama vremena izgradnje

de, ali ne i njezin izvorni oblik. Apseida je potpuno razorena baroknom sakristijom, koja je u međuvremenu također srušena. U istraživanjima su otkriveni samo točni obrisi sakristije koji su prikazani u razini tla [6].

Ruševine stare crkve su udaljene približno kilometar od sela Brbinj, a nalaze se otočiću koji mještani nazivaju Školj, a u topografskim se kartama piše Utran. Na njega je i na obližnju sjeverozapadnu uvalu Lučine prvi (1928.) upozorio Ćiril Metod Iveković. Odmah se ustanovilo da ruševine u uvali nisu osobito stare (ima ostataka solane i ribnjaka), ali su ruševine na otočiću, na mjestu zvanom Kampuš uz obalu, skrivale ostatke starokršćanske građevine koje mještani nazivaju Mirina.

Te je ostatke početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća prvi istraživao Ivo Petricioli [9]. Kako je more izravno oplakivalo podnožje zidova, abrazijom je uništen jugozapadni dio crkve. Među porušanim zidovima najviše je sačuvana apseida (3,9 x 3,2)

Crkva Sv. Pelegrina u Savru

koja se uzdiže neposredno od morske površine i lako je uočljiva s obale u Brbinju. Vjerojatno je baš zbog toga Iveković smatrao da se radi o kuli. U sredini je apside veliki prozor (1,2 x 1,68 m), netipičan za jednobrodne longitudinalne crkve s polukružnom apsidom, pa je upravo prema njemu Petricioli zaključio da se radi o starokršćanskoj crkvi.

U apside je bio sačuvan i dio kalote pa se moglo zaključiti da u gradnji nije uporabljena sedra već ploče vapnenca s mnogo vapnenog morta.

Apsida se naslanjala na longitudinalnu pravokutnu građevinu (7,8 x 6,1 m) koja je bila znatno lošije građena. Od nje je sačuvan zid do visine od 1 m s vratima i dio poprečnoga

Ostaci apside starokršćanske crkve na Školju pokraj Brbinja

zida. Sjeveroistočni se zid nastavljao prema sjeverozapadu i na udaljenosti od 10,75 m bio je novi poprečni zid [9]. Površnim pregledom nisu uočeni nikakvi fragmenti plastične dekoracije, a čini se da, nažalost, ova zanimljiva crkva nikada nije temeljito istražena ni prikazana. Moramo dodati da Ante Uglešić [2] drži kako je crkva bila možda posvećena Sv. Kuzmi i Damjanu jer je tim svecima posvećena i župna crkva u Brbinju koja je, vjerojatno iz praktičnih razloga, izgrađena u doba romanike i zadržala se s preinakama do današnjih dana.

Na groblju u Božavi nalazi se crkva Sv. Križa, negdašnja župna crkva

Crkva Sv. Nikole na groblju u Božavi

tog naselja posvećena Sv. Nikoli. Crkva se u dokumentima prvi put spominje u 14. st. kada se zadarski graditelj Bartul obvezao da će izgraditi crkvu „koristeći stare temelje, ali s novim zidovima“. Do obnove je ipak došlo tek 1469., kako i piše na pročelju crkve.

Međutim pri restauraciji u pedesetim godinama prošlog stoljeća, koju je vodio neizbježni Ivo Petricioli, pronađeni su tragovi polukružne apside u svetištu pa je zaključeno da je crkva znatno starija, posebno što su u jednom oltaru pronađene spolije koje se mogu datirati u početak 9. st. Prije petnaestak godina uređivano je groblje i crkva, pa su iza polukružne apside uočeni tragovi najstarije faze iz starokršćanskog razdoblja. Iako su tragovi sačuvani samo u temeljima, uočljivo je da je apside bila dosta istaknuta u prostoru. Iako nisu provedena nikakva arheološka istraživanja može se pretpostaviti da su zidovi te crkve bili dimenzija poput današnjih, dugi 10,15 m.

O postojanju starokršćanske crkve u Božavi svjedoči i poklopac sarkofaga salonitanskog tipa koji se danas nalazi u božavskom polju, pokraj bunara zvanog Šipnata [2].

Ostale dugotočke crkve

Na Dugom otoku još ima crkava koje imaju predromaničko ili starokršćansko podrijetlo. Tako prvi spomen crkve Sv. Ivana u Žmanu potječe iz 1260., ali zna se da je ona znatno starija. To potvrđuju i ulomci tranzene koji su pronađeni uokolo današnje župne crkve. Na njoj ima i dekoracija svojstvenih starokršćanskomrazdoblju, a tragovi se antičke građevine nalaze u polju, neposredno uz sadašnju crkvu.

Lokalitet Crkvine nalazi se na zapadnom rubu južnoga dijela današnjega naselja Luka, uz put koji uz more vodi prema zapadu. Svojedobno je taj lokalitet služio kao odlagalište građevnog materijala i nije bilo nikakvih prepoznatljivih tragova, osim humka visokog 0,5 m. Ipak je prema pronađenim tragovima zaključeno da je tu nekad najvjerojatnije bila crkva Sv. Stjepana prema kojoj je ovo mjesto i nazivano Sustipanjska luka. U blizini, u predjelu Dolac, u tzv. Škarinim vrtlima, pronađen je početkom 20. st. starokršćanski sarkofag koji je neko vrijeme služio kao pojilo za stoku, a danas mu nema ni traga. U blizini Crkvine su pri gradnji obiteljske kuće pronađeni antički grobovi u amforama.

Na blagoj uzvisini zvanoj Zaboje, jugozapadno od zaseoka Polje kod Velog Rata na sjeverozapadnom rubu otoka, nalazi se toponim Sv. Jelena s ostatcima ruševnih zidova koje mještani nazivaju Garška crkva. Taj je lokalitet poslužio kao kamenolom za gradnju obiteljskih kuća, pa je preostalo tek nešto manjih tragova, obraslih u gustu makiju. Čini se da je crkva bila manjih dimenzija, ali kako je većim dijelom uništena, vjerojatno se neće moći otkriti njezin tlocrt. Možda je nastanak te crkve povezan s većim gospodarskim kompleksom koji se prostirao uz današnje seosko groblje, a većim je dijelom uništen pri krčenju zemlje za negdašnje vinograde i maslinike te za gradnju groblja [2].

Zaključak

U ovom su napisu opisane sve starokršćanske i predromaničke crkve na brojnim zadarskim otocima koji se prostiru od Vrgade na jugoistoku do Premude na sjeverozapadu. To područje zaista obiluje brojnim starijim srušenim crkvama, ali nisu rijetke ni crkve koje su, uz brojne preinake, do današnjih dana sačuvale svoje prvotne osnovne dimenzije. Najveći je dio izgrađen za bizantske vladavine ovim prostorima, posebno za cara Justinijana I. Velikog, pa nerijetko jedva vidljivi ostaci poje

dinih crkava svojim lokalnim izvedenicama pridjeva „grčki“ čuvaju uspomenu na ta vremena.

Brojnost starokršćanskih crkava svjedoči o dobroj naseljenosti i kultiviranosti svih zadarskih otoka u antičkom dobu, ali i o tome da se tim prostorima pružao glavni pomorski put između istoka i zapada. Taj su put branile mnoge velike utvrde, a za njihove su se posade obvezno gradile i crkve, nerijetko i na nenaseljenim otocima.

Na tom području ima zaista manje predromaničkih nego starokršćanskih crkava, iako su gotovo sve starije crkve u predromaničici bile preuređene, praktički na isti način, što je vjerojatno bilo uvjetovano liturgijskim promjenama. Ipak nekoliko izvornih predromaničkih crkava na zadarskim otocima, posebno crkva Sv. Marije u Malom Ižu i Sv. Pelegrina u Savru na Dugom otoku, treba svrstati među najzanimljivije naše predromaničke crkve uopće i šteta je što je njihova izvorna ljepota i jednostavnost na neki način oštećena kasnijim dogradnjama.

Na kraju držimo da bi posebno trebalo izdvojiti sakralni sklop s antičkim stambenim i gospodarskim zgradama u uvali Muline koji svojom veličinom i očuvanošću zaista zaslužuje veću javnu pozornost i dostup

nost. Posebno bi taj zanimljivi graditeljski kompleks valjalo sačuvati od devastacije.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Domijan, M.: *Crkva Sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživačkih i konzervatorskih zahvata*, Starohrvatska prosvjeta, III. (1983.), 13., str. 123-138
- [2] Uglešić, A.: *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske biskupije*, Filozofski fakultet u Zadru i Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2002.
- [3] Vežić, P.: *Zadar na pragu kršćanstva*, Arheološki muzej Zadar, Zadar, 2005.
- [4] Jurić, R.: *Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području*, zbornik radova sa znanstvenog skupa: Biograd i njegova okolica u prošlosti, Filozofski fakultet Zadar i SIZ općine Biograd, Zadar, 1990., str. 279-318
- [5] Vežić, P.: *Vela Gospa na Ošljaku*, Diadora (1992.), 14., str. 311-324
- [6] Vežić, P.: *O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku*, Diadora (1991.), 13., str. 323-368
- [7] Cvitanović, V.: *Otoci Iž i Premuda*, Radovi Instituta JAZU u Zadru (1954.), 1., str. 69-107
- [8] Petricioli, I.: *Srednjovjekovni umjetnički spomenici na Dugom otoku*, Zadarska smotra – zbornik o Dugom otoku (1993.), 1-2, str. 167-202
- [9] Petricioli, I.: *Ostaci starokršćanske građevine kod Brbinja*, Diadora (1960.-1961.), 2., str. 313-315

